

ORHON YAZITLARINDA BİRLEŞİK CÜMLELER VE BAŞ CÜMLE İLE YARDIMCI CÜMLE İLİŞKİLERİ

Mertol TULUM

I. Giriş

“İnsan dilinin özelliği ‘burada olmayanı’ ve ‘şimdi olmayanı’ dile getirebilmesidir”. (Hörmann 1978: 14). Dil yalnız bunu sağlamakla kalmaz, burada ve şimdi olmayanlar arasında zaman, sebep, sonuç, şart, gaye vb. ilişkiler kurmayı da mümkün kılar.

İnsanın çevresini tanıyıp kavrayabilmesi, eşyayı tarif edebilmesi, çeşitli durumları, oluş ve kılışları değerlendirebilmesi, kısaca düşünmesi, birçok farklı şey, durum, oluş ve kılış arasında esas olarak, başta şart ve sebep olmak üzere, ilişkiler kurabilmesidir. ‘Burada ve şimdi olan’ın dışında kalan, görülemeyen ve doğrudan idrak edilemeyen alanlarda bu ilişkilerin kurulabilmesi, kişinin düşünce seviyesi ile ilgilidir. Kısaca, düşünmek demek, bu ilişkileri kurmak, kurabilmek demektir.

Dil düşüncenin ifade vasıtası olduğuna göre, kişinin düşünce seviyesinin eşya ve hadiseler arasında kurabildiği ilişkilerle ilgili bulunması, aynı zamanda, bu ilişkileri dile getirmekte kullandığı vasıtanın, yani dilin gelişmişlik seviyesinin de bu ilişkileri kurmakta sağladığı imkânlarla ölçülür olması demektir. Dil kendine has kalıplarla kurulmuş muhtelif birlikler vasıtasıyla o dili konuşanların duygu ve düşünce dünyalarının zenginliklerini aktarabilmelerine imkân sağlamaktadır.

II. Amaç

Orhon Yazıtları geçmiş hadiselerin bir hikâyesi değildir. Özü itibariyle geçmişte yaşanan hadiselerin müspet ve menfi yönleriyle yorumlanması, belli şartlarda ve belli sebeplerle karşılaşılan kötü durumların ‘kendi kendini tenkit’ yoluyla tahlili, yapılan uyarı ve tavsiyelerle de bir ‘ata vasiyetna-

mesi' mahiyeti taşır. Bu mahiyeti itibariyle Orhon Yazıtları yüksek bir düşünce mahsulüdür.

İşte bu denememizin gayesi, geçmişi yorumlayan, geleceğe ait görüşler serdedilen böyle yüksek düşünce mahsulü bir eserde kullanılan vasıtanın, düşüncenin istikametleri bakımından sahip olduğu imkânları, değişik düşüncelerin ifadesinde, hadiseler arasında kurulmuş olan ilişkilerin dile getirilişinde yarattığı kalıpları ortaya koymak, böylece Orhon Türkçesinin gelişmişlik seviyesini bir de bu açıdan gösterebilmektedir.

III. Malzeme ve kaynaklar

Malzememiz yalnızca Orhon Yazıtlarıdır, diğer Göktürk metinleri kullanılmamıştır. Kaynaklara gelince, bildiğimiz kadarıyla Göktürk metinleri üzerinde müstakil bir sentaks araştırması yapılmamıştır. Bu devre metinlerini işleyen gramerlerde ise özellikle birleşik cümle problemi üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Şinasi Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı*'nda yayımlanan "Eski Türkçe" adlı makalesinde cümle türleri üzerinde geniş şekilde durmuş, ancak ilk devre metinlerini yeterince incelememiştir. Makalenin bu bölümü daha önce *TDAY-Belleten*'inde (1965) "Uygurca yardımcı cümleler üzerine bir deneme" başlığı ile yayımlanmıştı.

Şinasi Tekin'in adı geçen makalede ileri sürdüğüne göre, Göktürkçede fikirler umumiyetle basit ana cümlelerde ifade edilmiştir. Bununla birlikte, *-sar* ile yapılan şart cümleleri ile yalnız *tip*, *tiyin* şekillerinden ibaret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır. Bunlardan başka, basit de olsa, yardımcı cümle yerine geçebilecek ifade şekillerine rastlanmaktadır, ancak bunlara cümle demek de doğru olmaz, çünkü 'yüklem' vasıflarını haiz bir unsur bulunmamaktadır. (s. 176). Yine Tekin'e göre, Türk dilinin tarihinde ilk defa yepyeni cümle türleri VIII. yy. dan itibaren Uygurca dinî eserlerde görülmeye başlar (aynı yer).

Şinasi Tekin'in bu görüşleri bir dereceye kadar yazıtların sentaks açısından yeteri derecede incelenmemiş olmasından, büyük ölçüde de birleşik cümle anlayışından kaynaklanmaktadır.

Bizim bakış açımız oldukça farklıdır. Hareket noktamız düşünceler arasındaki mantıkî ilişkiler, dil içi değerlendirme bakımından ise cümleler arasında bulunan anlamca beraberliklerdir. Türkçenin Hint-Avrupa dilleri ile mukayesesinde görülen temel ayrılıklardan birinin unsurların sıralanışındaki farklılık olduğu gözden uzak tutulmayacak olursa, bu dillerde yan cümlelerle teşkil edilen birleşik cümlelerin, cümleler arası ilişkiler esas alındığında,

Türkçe'de bir başka yolla, sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarıyla teşkil edilmiş birleşik cümlelerle karşılanmış olması tabii bir yapı hususiyeti olarak kabul edilmelidir.

Biz, bu denememizde, yapısı nasıl olursa olsun, yardımcı cümleleri bir baş cümleyle ilişkisi açısından ele aldık ve esas itibariyle, hemen her gelişmiş dilde ortak olan ilişkileri ve bunların gramatikal ifadelerini göstermeye çalıştık.

IV. Bazı tarifler ve terimler

Birleşik cümle

Birleşik cümle, aralarında şekil ve anlam ilişkileri bulunan birden çok cümlelerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir cümle türüdür. Buna göre, bir basit cümle, cümle tarifiyle sınırlı, çekirdek unsur olan yüklem belirlendiği unsurlar ihtiva eden tek hükümlü bir dil birliği olduğu hâlde, birleşik cümle, tarifi bakımından yine aynı sınırlar içinde kalan, yüklem belirlendiği unsurlar yönünden de basit bir cümleden farklı bulunmayan, ancak içinde birden çok hüküm bulunan bir yapılaş hususiyeti taşır. Birleşik cümlelerin birden çok hüküm ihtiva etmesi, cümlelerden meydana gelmesi demektir.

Birleşik cümlelerin yapısına giren cümleler arasında türlü münasebetler bulunur. Birleşme ve sıralanma ise, farklı şekillerde olur. Basit cümlelerin unsurlarında olduğu gibi, birleşik cümlelerin unsurları da belli bir yapılaş tabii olurlar, aynı şekil özelliklerini taşırlar.

Baş cümle ve yardımcı cümle

Ana fikri taşıyan ve mutlaka tam bir hüküm teşkil eden cümle için 'baş cümle' (bc), türlü münasebetlerle bu cümleye çok değişik yapılar hâlinde birleşenler için ise 'yardımcı cümle' (yc) terimlerini kullanıyoruz.

Birleşik cümleler, bu yapıyı kuran cümleler arasındaki anlam ilişkileri ve şekil hususiyetlerine göre iki ana grup hâlinde ele alınabilir. Her grup kendi içinde yine anlam ve şekil bakımından olmak üzere çeşitlenmiştir.

Şekil bakımından çeşitlenme, bc ve yc içinde katılan başka hükümlerle birleşik cümleyi daha zengin, daha iç içe bir yapı görünüşüne sokar. Bu hükümler arasındaki anlam ilişkileri ise, birden çok düşünce arasında kurulan çok yönlü mantıkî alâkaların dil vasıtasıyla ifadesini sağlar.

V. Başlıca ilişkiler ve Orhon Yazıtlarında ifade edilmiş şekilleri

1. Şart ilişkisi

Bir durum ve oluş-kılışın zaman içinde gerçekleşmesinin farz ve tahmine dayanan objektif veya yerine getirilmesi şüpheli veya temenni hâlinde bulunan bir şarta bağlı bulunduğunu ifade etmek üzere iki cümle arasında kurulan ilişkidir. Bu ilişki, yazıtlarda Türkçenin temel *yc*'si olan şart cümlesi ile kurulmaktadır.

Sıralanış bakımından, aralarında şart ilişkisi bulunan iki cümleden şart ifadesini taşıyanı *yc* olarak başta yer alır, *bc* ise, bir sonuç cümlesi hâlinde ondan sonra gelir.

Örnekler :

yc türük kagan ötüken yış olursar (*bc*) ilte bun yok (KT G 3)
“Türklerin hakani Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder)
ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.”

(*ye*) ol yirgerü barsar (*bc*) türük bodun ölteçi sen (KT G 8) ‘O yere doğru gidersen, (*ey*) Türk halkı, öleceksin.’

Şart ilişkisi, ‘gerçek olmayan veya temenni hâlinde bulunan bir şart’a bağlı olarak kurulmuşsa, sonucun gerçekleşmesi menfi ve şüpheli kahr. Bu yüzden şart, sonucun gerçekleşmemesinin sebebi olarak görülür. İlişki bu taktirde bir sebep-sonuç ilişkisine dönüşür. Şartlı birleşik cümlelerle kurulan bir diğer ilişki de budur.

Örnekler :

(*yc*) men inilüğü bunça başlayu kazanmasar (*bc*) türük bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti (BK D 33) ‘Ben erkek kardeşimle birlikte bu kadar önderlik edip çalışmasa ve başarı kazanmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.’

Sebep ilişkisi ile ifadesi:

‘Ben... çalıştığım için ve başarı kazandığım için Türk halkı ölmedi, yok olmadı.’

(*yc*) Kül tigin yok erser (*bc*) kop ölteçi ertigiz (KT K 10) ‘Kültigin olmasa idi, hep ölecek idiniz.’

Sebeplili ilişkisi ile ifadesi:

‘Kültigin olduğu için ölmediniz’, veya: ‘Ölmemenizin sebebi Kültigin’in varlığı/ var oluşu idi.’

2. Sebeplili ilişkisi

Bir oluş-kılışın sebebini bildirmek, bir oluş-kılışı bir sebebe bağlamak için kurulan temel ilişkilerden biridir.

Yazıtlarda bu ilişki şu değişik ifade kalıplarıyla kurulmuştur:

a. Şart *yc* ile:

(*yc*) öd tengri aysar (*bc*) kişi oğlu kop ölteçi törimiş (KT K 10) ‘Zaman tanrısı buyurduğu için insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.’
(*yc*) yaguk el erser ança takı erig yerte irser (*bc*) ança erig yerte bengü taş tokıtdim, bititdim (KT G 13) ‘(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan / olduğu için, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan / olduğu için, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hakket-tirdim, yazdırtım.’

b. Zarf-fiil cümlesi ile:

(*yc*) yegirmi yaşma-basmıl idukkut uguşum bodun erti- arkış idmaz tiyin (*bc*) süledim (BK D 25) ‘Yirmi yaşında iken, Basmıl İduk Kut’u akraba kavmim olduğu halde, kervan göndermiyor diye sefer ettim.’

(*yc*) yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin (*bc*) yaym süledim (BK D 39) ‘Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim.’

c. Bağlayıcısız bağlama yoluyla:

(*bc*)... (*yc*) tabgaç bodunka beglik urı ogilin kul boltı eşilik kız ogilin kün boltı (KT D 7) ‘... , (işte bu yüzden) Çin halkına bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı cariye oldu.’

3. Sebeplili-sonuç ilişkisi

İki oluş-kılış arasında bulunan bu ilişki, bir sonucun belli bir sebep, veya sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığını belirten mantıkî bir ilişkidir. Bu ilişki taşıyan sebep cümlelerinde sonucu bildiren cümle *bc*, bu sonucun ortaya çıkış sebebini bildiren cümle ise, *yc*’dir.

Yazıtlarda bu ilişkiyi belirten zengin örnekler bulunmakta, sebep cümlelerinde sebep yargısı daha çok bir zarf-fiil cümlesi hâlinde ‘üçün’ edatı ile teşkil edilmektedir.

Sebep cümlesi örnekleri :

(*yc*) . . . inili eçili kıkşürtükün üçün (*bc*) begli bodunhg yonaşurtukin üçün (*bc*) türük bodun illedük ilin içgunı ıdmış (KT D 6) ‘. . . erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için Türk halkı kurduğu devleti elden çıkarıvermiş.’

(*yc*) ol bilmedükügin üçün yablakının üçün (*bc*) eçim kagan uça bardı (BK D 20) ‘O cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden amcam hakan ölüp gitti.’

(*yc*) tenri yarlıkaduk üçün (*bc*) men kazgantuk üçün türük bodun ança kazganmış erinç (BK D 33) ‘Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı (da) öylece kazanmış (oldu) şüphesiz.’

(*yc*) üze tenri asra yer yarlıkaduk üçün (*bc*) közün körmedük kulakın eşidmedük bodunumın . . . konturtum (BK K 10-11) ‘Yukarıda gök, aşağıda da yerin lûtfu sayesinde gözün görmediği, kulağın işitmediği (kadar çok) halkımı (. . .) yerleştirdim.’

Sonuç cümlelerinde sebebi bildiren cümle *bc*, sebepten doğan sonucu bildiren cümle ise *yc*’dir. Yazıtlarda sonuç cümleleri bağlamlarla kurulmuştur.

Sonuç cümlesi örnekleri :

(*bc*) . . . bir todsar açsık ömezsen (*yc*) antagının üçün igidmiş kaganının sabin almatin yir sayu bardıg (KT G 8-9) ‘. . . bir (de) doycak olursan açlığı düşünmezsin, böyle olduğun için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını almadan) her yere gittin . . . ’

(*bc*) . . . begleri yeme bodunu yeme tüz ermiş, (*yc*) anı üçün ilig ança tutmuş erinç (KT D 3) ‘Beyleri de, halkları da uyum içinde / ihtilâfsız imişler, onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz.’

4. Zaman ilişkisi

İki oluş-kılışı zamanları bakımından ilgiye sokar. Bu ilişkiyi kuran birleşik cümlelerde *bc*’deki oluş-kılışın ne gibi bir zaman şartı içinde oluştuğu belirtilir, başka bir deyişle, *bc*, oluş-kılışı zamanca şarta bağlanıp sınırlanmış olur.

Zaman ilişkileri anlamca çok farklı ve çeşitlidir. Bu ilişkilerin çeşitliliği, aslında, tabiatın yapısı icabı, her türlü hadisenin belli-bazen çok sınırlı ve hususi-bir zaman içinde gerçekleşmesinden, zamansız bir oluş-kılışın mümkün olamayışındandır. Şart cümlelerinin şart ifadesi yanında zaman ifadesi de taşımaları, bir bakıma varlığın ve varlık içindeki her türlü ilişkinin kavranmasının zamansız olamayacağı, zamanın her türlü oluş-kılış için bir 'şart' olduğu gerçeğine dayanmasındandır. Dolayısı ile her şart cümlesinde bir 'zaman' anlamı bulunduğu gibi, her 'zaman' cümlesinde de bir 'şart' kavramı bulunur.

Bağlanış şekilleri ne olursa olsun, Uygur devresinde zaman cümlelerinin yüklemelerinin -birkaç istisna ile- hep -sar (erser) ile teşkil edilmiş olması bu açıdan ilgi çekicidir.

Orhon Yazıtları, metnin çok sınırlı oluşuna rağmen, zaman ilişkisinde anlam çeşitliliği açısından oldukça zengin örneklere sahiptir. Bunlar, örnekler ölçüsünde, bu çeşitlilik açısından ele alınmıştır.

a. Eş zamanda olma ifadesi

Bu türlü bir ilişki *bc* ile *yc* oluş-kılışlarının aynı zaman içinde gerçekleştiğini anlatır. *yc* şart cümlesinde olduğu gibi, fonksiyon itibariyle, zarf tamlayıcısı hükmünde bir zarf-fiil cümlesi de olabilir.

Örnekler :

(*yc*) yay bolsar (*bc*) üze tenri köbürgesi eterçe ... (BK B 3)
'İlkbahar geldiğinde, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse,...

(*yc*) bir kişi yanlsar (*bc*) uguşı bodunu bişükine tegi kıd maz ermiş (KT G 6) '... (öte yandan) bir kişi suç işleyecek olsa / işlediğinde (onun) boyu(na), halkı(na) ve hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş.'

Bu ikinci örnekte, şartla ifade edilen farz, *bc* yükleminden anlaşıldığı gibi, geçmiş zamana aittir, dolayısı ile bu geçmişe atıf nüansı, bu gün Türkiye Türkçesinde -miş olsa ile karşılanabileceği gibi, -ecek olsa şekliyle de karşılanabilir. Bu ikinci şekille farzın ihtimal yönü de belirtilmiş olur.

b. Eş zaman içinde sürme veya tekrarlanma ifadesi

Bu ilişki *bc* de belirtilen oluş-kılışın *yc* oluş-kılış zamanına bağlı olarak sürdüğünü veya tekrarlandığını anlatır.

Örnek :

(*yc*) közde yaş kelser (*bc*) tida (*yc*) könülde sıgıt kelser (*bc*) yan-turu ... (KT K 11) ‘Gözlerimden yaş geldiğinde engel olarak, gönülden feryat geldiğinde geri çevirerek ...’

Türkiye Türkçesinde bunu bir başka şekilde, ‘her gelişte’ olarak da karşılayabiliriz.

c. Sonralık ifadesi

Bu ilişkide *bc*’deki oluş-kılışın zamanca başka bir oluş-kılışın zamanına göre sonralığı söz konusudur. Bu mantikî ilişki, Orhon Yazıtlarında hususî bir şekilde ifade edilmiştir.

Örnekler :

(*yc*) men özüm kagan olurtukuma (*bc*) yir sayu barmış bodun ölü yitü yadağın yalanın yana kelti (KT D 27-28) ‘Ben kendim hükümdar olduktan sonra dört bir yana dağılmış olan halk öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi.’

(*yc*) Kül tigin yiti otuz yaşına (*bc*) karluk bodun erür barur erkli yağı boltı (KT K 1) ‘Kültigin yirmi yedi yaşına girdikten sonra Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu.’

Özellikle son örnekte, iki cümle arasındaki ilişki ‘eş zamanda olma’, *yc*’de belirtilen zaman içinde olma’ ifadesi taşıyor gibi de görünmektedir. Bu sebeple, *-da iken* şekliyle çevrilmesi de uygun olabilir.

ç. Zaman içinde kaçınılmaz sonuç, ‘akıbet’ ifadesi

Bu ilişki, aslî oluş-kılışın gerçekleşmesine yol açan veya açabilecek olan bir başka veya biricik hadise arasındaki ilişkiyi belirtir. Bununla, *yc*’de bildirilen bu hadise gerçekleşmediği takdirde ve müddetçe, başka bir hadise sebebiyle *bc* de bildirilen oluş-kılışın gerçekleşmeyeceği –örneğimize göre gerçekleşmemesi lâzım geldiği temennisi– belirtilmek istenir. Bu durumda iki oluş-kılış arasında zamanca sonralık ifadesi, biri diğzerinin kaçınılmaz sonucu, ‘akıbeti’ olmak gibi bir ilişkiye dönüşür. Bu münasebet –bir bakıma tesanüt– zaman bakımından *bc* oluş-kılışının zamanının *yc* oluş-kılış zamanı kadar sürmesi gibi bir ilişkiyi de kendiliğinden getirir.

Örnek :

(*yc*) üze tenri basmasar asra yir telinmeser (*bc*) türük bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti (KT D 22) ‘Üstte(ki) gök çökmedikten, altta (ki) yer delinmedikten sonra, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yakıp bozabilirdi?’

Bu ilgi, bu gün ‘madem ki’ bağlayıcısı ile kurulan bir *yc* ile de ifade edilebilmektedir: ‘Mademki gök çökmedi ve yer delinmedi, o halde devletin ve yasaların da bozulmamalı idi’; (bu iki durum arasında böylesine kaçınılmaz bir münasebet bulunduğu hâlde sen başka sebepler yüzünden bu hâle düştün)

5. Gaye ve maksat ilişkisi

İki oluş-kılış arasındaki bu ilişki, bir işin hangi gaye ve maksatla yapıldığını bildirmek üzere kurulan bir ilişkidir, ve sebep ilişkisinden gelişmiştir; bu yüzden de maksat bildiren *yc* zayıflamış bir sebep kavramıyla aynı zamanda bir sebep cümlesidir.

Örnekler :

(*yc*) türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin (*bc*) kanım İteriş kaganıg ... yügerü kötürmiş erinç (KT D 11) ‘Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İteriş Hakân’ı... yükseğe kaldırmışlar şüphesiz.

(*yc*) anı anı tayin tip (*bc*) süledim (BK D 41) ‘Onları korkutayım diye sefer ettim.’

Bu ilişki bazen daha hususî bir mahiyet kazanabilir ve sebep kavramından oldukça uzaklaşarak ‘kast ve niyet’ ilişkisine dönüşebilir.

Örnekler :

(*yc*) eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip (*bc*) sakıntım (KT K 11) ‘İki şad başta olmak üzere, kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak diye düşündüm.’

(*yc*) igideyin tiyin (*bc*) sakıntım (DK D 35) ‘Besleyip doyurayım diye düşündüm.’

Aynı ilişki bir zarf-fiil şekliyle de kurulmuştur:

(*yc*) sınar süsi ebig barkıg yulgalı (*bc*) bardı (BK D 32)

‘Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak maksadıyla / kasdıyla gitti’.

6. Zıtlık, aykırılık, karşı olma ilişkisi

İki oluş-kılış arasında birbirine karşı ve aykırı olma ilişkisinin dile getirilmesidir. İki hüküm arasındaki karşı oluş düşüncesini taşıyan bu tür birleşik cümleler yazıtlarda oldukça çeşitlenmiş görünür.

a. *bc*'yi takip eden ve bağlayıcısı bulunmayan bir *yc* ile :

(*bc*) türük bodun tok arkuk sen açsık tosık ömez sen (*yc*) bir todsar açsık ömezsen (KT G 8) '(Ey) Türk halkı, (sen) tok ve aksisin, (bu yüzden) açlığı tokluğu düşünmüyorsun, (ama) bir (de) doyarsan, açlığı (hiç) düşünmezsin.'

(*bc*) yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı (*yc*) yüzine başına bir tegmedi (KT D 33) '(Kültigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ancak) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi.'

(*bc*) nen yılsığ bodunta üze olurdım (*yc*) içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum (BK D 21) 'Hiç de zengin, varlıklı (bir) halk üzerine hakan olmadım, (aksine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul (ve) berbat durumda (bulunan) bir halk üzerine hükümdar oldum.'

(*bc*) kagan atıg bunta biz birtimiz sinilim kuñcuyug birtimiz (*yc*) özi yazıntı (BK D 17) 'Hakan unvanını burada (ona) biz verdik, (ayrıca) eş olarak da kız kardeşim prensesi verdik, (buna rağmen) kendisi hata işledi.'

(*yc*) yegirmi yaşına basmıl idukkut uguşum bodun erti (*bc*) arkış idmaz tiyin süledim (BK D 25) 'Yirmi yaşında (iken) Basmlı İduk Kut'u akraba kavmim idi (böyle olduğu halde) kervan göndermiyor diye üzerine yürüdüm.'

b. *-p*'li zarf-fiil şekli ile :

(*yc*) yağı bolup (*bc*) itinü yaratınu umaduk yana içikmiş (BK D 9) 'Düşman (olmasına) olmuş, (fakat) toparlanıp teşkilâtlanamadığından yine (Çinlilere) tabi olmuş.'

7. Miktar ve vasıfça karşılaştırma ilişkisi

Birbirine denk ve benzer iki oluş-kılış arasında kurulan bir ilişkidir. Bu ilişki yoluyla bir oluş-kılış vasıf ve miktarca ona tamamen benzeyen başka bir oluş-kılış vasıtasıyla belirtilmek, açıklanmak istenir.

Edebî ifadelere temel olan bu ilişki için Orhon Yazıtları'nda şu güzel örnekler bulunmaktadır:

(*yc*) tagda sıgun etser (*bc*) ança sakınır men (BK B 5) 'Dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece böğürerek) yas tutuyorum.'

(*yc*) üye tenri köpürgesi eterçe (*bc*) ança sakınur men (BK B 3) 'Yukarıda gök davulu (nasıl) gümbürderse, öylece yas tutuyorum.'

(*yc*) körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg (*bc*) bolıtı (KT K 10) 'Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.'

8. Hâl, davranış tarzı ilişkisi

Bir oluş-kılışın ortaya çıkışında failin ne durumda, nasıl bir hâlde bulunduğu, o sıradaki davranış şeklini ve tarzını belirtmek üzere birden çok oluş-kılış arasında kurulan ilişkidir. Bu ilişki de, zaman ilişkileri gibi, çok zengin ve çeşitlidir. Yazıtlarda bu ilişkiyi anlatan hâl cümleleri, daha çok zarf-füllerle teşkil edilmiştir.

a. *-p* ve *-pen* ile :

Bir hadiseden önce olan, ona göre ikinci derecedeki bir oluş-kılışı bildiren, aslında iki oluş-kılış aynı yönde oluş-kılış birliği veya sırası ile ifade etmeye yarayan ve daha çok bir bağlama edatı / bağlayıcı fonksiyonunda bulunan *-p* (*-pen*) bazen, bu gün hâl gerundiyoumu olan *-erek* ifadesinde hâl de bildirmektedir.

(*yc*) antag ödke ökünüp (*bc*) Kül tiginig az erin irtürü ıttımız (KT D 40) '(Her türlü kötü şartın bir araya geldiği) böyle bir zamana / talihe üzülererek Kültigin'i az (miktarla) er ile yola koyup gönderdik.'

(*yc*) sü sülepen (*bc*) tört bulundakı bodunug kop almış, kop baz kılmış (KT D 2) 'Ordular sevk ederek / etmek suretiyle dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) tabi kılmışlar.'

(*yc*) sünüg batımı karıg söküp (*bc*) kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız (KT D 35) 'Mızrak batımı karı söke söke, Kögmen dağlarını aşarak Kırkız halkını uykuda (iken) bastık.'

Şu örnek, iki oluş-kılış arasındaki sırayı zamanca sınırlamaktan uzak, yalnızca belirtmekte oluşu bakımından ilgi çekicidir:

(*yc*) kanım kagan ança ilig törüg kazganıp (*bc*) uça barmış (KT D 15-16) 'Babam hakan öylece devleti (kurup), yasaları koyup vefat etmiş.'

İki cümlelerin faillerinin farklı olması hâlinde, oluş-kılış sırasını belirli hâle koymak gereklidir, bu da bu gün ya *-dan sonra*, veya *yc'*ye katılan 'sonra' gibi bir zaman zarfı ile sağlanır:

(*yc*) oza kelmiş süsin kül tigin agıtıp (*bc*) tonra bir uguş alpagu on erig tona tigin yogınta egirip ölürtümüz (KT K 7) 'Sür'atle gelen (düşman) ordusunu Kült Tigin dağıttıktan sonra / dağıttı, sonra Tongralardan bir grup yigit on eri Tonga Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.'

b. *Tek veya tekrarlı -e, -i, -u, -ü zarf fiilli cümlelerle :*

Yazıtlarda asıl hâl belirten *yc*'ler bu şekilde teşkil edilmiş olanlardır.

(*yc*) ekin ara idi oksuz kök türük iti (*bc*) ança olurur ermiş (KT D 2-3) '(Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz bir halde bulunan) Göktürkleri düzene sokarak, öylece hüküm sürerler imiş.'

(*bc*) ol tegdükde bayırkunin ak adrıgıg (*yc*) udlıkin siyu (*bc*) urtu (KT D 36) 'O hücumda Bayırkuların ak aygırını uylugunu kırmak suretiyle vurdular / yere yıktılar.'

(*bc*) ol yılka türgiş tapa (*yc*) altun yişig toga ertüş ügüzüg keçe (*bc*) yorıdımız (KT D 36-37) 'O yıl Türgişlere doğru Altay dağlarını aşarak, İrtiş ırmağını geçerek yürüdük.'

(*bc*) anta kalmışı yir sayu kop (*yc*) toru ölü (*bc*) yorıyur ertig (KT G 9) 'Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları (nız da hemen) her yönde, bitkin ve mecalsiz (bir hâlde) yürüyor idiniz.'

c. *tip zarf-fiili ile :*

Ashında dolaysız bir sözle birlikte, 'o dolaysız sözün kavramına uygun bir hâl içinde' anlamında olan bu zarf-fiil, bir *yc* hâlinde, Türkiye Türkçesinde *-erek* ile karşılanmakta olan hâl cümlesi kurmaktadır.

(*yc*) yadag yabız boltı, tip (*bc*) algalı kelti (BK D 32) '(Türklerin) piyadesi bozuldu, diyerek, (bizi) ele geçirmek üzere (üzerimize) geldi'

(*yc*) ... ança tip (*bc*) tabgaç kaganka yağı bolmuş (KT D 9) 'Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.'

(*yc*) kara bodun kaganım kelti tip (*bc*) ögirip sebinti (BK D 41) 'Avam (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi.'

Dolaysız sözün failce gerçekten söylenmiş olması gerekmez, zihnen söylenmiş olması yeter. Böylece, söylenmeyip sadece takdir edilmiş olan dolaysız söz, gerek bir gayeyi, kast ve niyeti, gerekse bir doğru bulmayı (tasdiki) ifade edebilir. Bu yüzden de *tip*, hâle bitişik olarak ‘sebe’; ‘gaye’ vb. daha başka kavramları da, başta ‘vesile’ ve ‘bahane’ olmak üzere, taşır.

(*yc*) idmâyn tiyin (*bc*) süledim (BK D 33) Göndermeyeyim diye / göndermemek niyetiyle / gayesiyle sefer ettim.’

KAYNAKLAR

- Hörmann, Hans., *Meinen und Verstehen, Grundzüge einer psychologischen Semantik*, Frankfurt a.M. 1978.
- Tekin, Talât., *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Tekin, Şinasi., “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976., 142–192.
- ., “Uygurca yardımcı cümleler üzerine bir deneme, TDAY. Belleten (1965), Ankara 1966, 35–63.